

МИОДРАГ БОЛОВИЋ:

Слажем се са излагањем друга Мила Мојсиловића, односно са изнетим чињеницама. Али, ја бих желео да се разјасни оно писмо, које је у једном реферату цитирано, из кога се види да Хаџи-Продан пише Милошу Обреновићу тражећи да се и он сагласи са буном, са устанком. Ако се те две ствари доведу у везу и рашчисте, онда ће бити у праву аутори реферата који је прочитао Миле Мојсиловић.

Др РАДОШ ЉУШИЋ:

Јављам се пошто колега тражи да разјаснимо неке ствари из писма, а јављам се и поводом реферата Мила Мојсиловића.

Има неких ствари које су у историографији сасвим јасне и оне су, као такве, стекле право грађанства. Но, то не мора да значи да се неке ствари не морају поново преиспитати. И, чак је то и добро. Питање око тога да ли је Хаџи-Проданова буна била — буна или устанак није ново и о њему се доста говорило, чак и писало. Навешћу само два примера, који су врло карактеристични. Прво је Константин Ненадовић у својој књизи о Карађорђу и његовим војводама завршио одељак о Карађорђу и првом устанку, па је онда започео други део рекавши да је Хаџи-Продан Глигоријевић вођа другог српског устанка. Онда следи Милош Обреновић, за кога каже да је вођа трећег српског устанка. То касније у историографији није прихваћено, мада има примера, чак и код нашег највећег историчара Владимира Боровића, да он, ако се сада не варам, сасвим сигурно у „Историји Југославије“ и још у једном раду, Хаџи-Проданову буну назива устанком; не српски устанак, али је назива устанком. Сви остали наши историчари, који су се тиме бавили, самтрали су да Хаџи-Проданова буна нема обележје устанка. Да нема обележје устанка, најбоље сведочи ово писмо, које сам прочитао. Мо-

лим вас, ту се изричито каже (ово писмо је настало пет дана пошто је почела Хаџи-Проданова буна, значи 26—27. септембра по старом календару, односно 5—6. октобра по новом; потписано је и са његовим је печатом): „Хоћемо на нашега муселима ударити“. Не каже да ће „на нашега везира ударити“, што у сваком случају говори о томе да је ова буна имала, пре свега, локални карактер. И, још једном наглашава: писмо пише пет дана пошто је дошло до тог устанка. Ту је и ствар, која је врло важна — да је он разумео да је и кнез Милош „изашао“ и да се налазио у рудничкој нахији. Ми из овога не можемо знати да ли је кнез Милош изашао с намером да помогне Хаџи-Продану, или је изашао са намером да гуши буну. Хаџи-Продан је знао за његово (Милошево) кретање и у том циљу упућује ово писмо. Из свега другог што ми знамо, сасвим је логично претпоставити да је ово писмо упућено кнезу Милошу, а да је Милош пошао са намером да угушује Хаџи-Проданову буну, а не да је помогне.

Ако већ постављамо питање да ли она може да носи име Хаџи-Проданове буне, или, можда, Трнавске буне, или Пајсијеве буне, то је ствар једне конвенције. Ми на овом скупу можемо да изнесемо аргументе, па оно што буде прихватљивије, можемо узети као назив. За сада она у историографији има овај назив и мислим да је он најприхватљивији из простог разлога што је Хаџи-Продан најзначајнија личност која води овај покрет из 1814. године, као што се веома много, и дуго, говорило у историографији о првом устанку као о Караборђевом устанку, о другом српском устаку — као о Милошевом устанку. И то није само случај код нас — да догађај треба да носи име по најзначајнијој личности. Иначе, калуђер Пајсије, сем што је трагична личност, нема ништа друго од значаја. Ми немамо тачних података о томе ко је од њих започео буну. Сви наративни извори говоре да се Хаџи-Продан нашао уз Латифа, а да су ову буну почела његова браћа, заједно са Пајсијем. Али, то не мора да значи (пошто имамо неких других извора који кажу да је било неких припрема у вези Хаџи-Проданове буне) да Хаџи-Продан није у њима учествовао. Могуће је да је Хаџи-Продан био силом на-теран да крене са агом и када је чуо да је буна започета без његовог знања — он се, ипак, враћа у Трnavу.

Мислим да нема никаквих основа да овај догађај назовемо устанком, а сасвим сам склон да прихватим да је будућа политика на то много утицала. Да је Хаџи-Продан осатвио неко наследство и основао династију, као што је то случај са Караборђем и Милошем Обреновићем, и ова буна би вероватно, под налагама политичких прилика и политичких догађаја, могла стекла, под неким притиском, у историографији и овакав један статус. А пошто се то није десило и пошто ми данас можемо сасвим разложно да говоримо неоптерећени ни обреновићевском, ни караборђевићевском политиком, па и неком другом политиком, можемо сасвим мирно да говоримо шта је било у првом, шта у другом устанку, а шта за време ове буне. Према оном што се заиста десило, она заслужује да носи само епитет буне. Да ли би тај читав покрет могао да се назове трнавским устанком или трнавском буном? Мислим да то не би могло. А ево зашто. Сви догађаји из 1814. године најмање су драматични, сем по последицама, на овом простору. Ова буна је више захватила крагујевачку нахију. Тамо се води главна битка, у Книћу се води главна битка. Када Ашин-бег и Милош дођу до Јелице, тамо где је брдо Небош, онда они веома лако успевају да поразе Хаџи-Продана и његове момке. Ту и нема праве битке. Али, у Книћу је има, а све то говори да је то једна недовољно повезана, сасвим слабо организована буна и у томе треба тражити разлог зашто Милош Обреновић у њој не узима учешће, него се одлучује да буна угуши у њеним зачелима. Иначе, не би требало употребљавати термин „покрет отпора“, јер то асоцира на догађаје из XX века.

Ипак, постоји једна ствар на коју хоћу да, у овом тренутку, укажем. А то је да Хаџи-Проданову буну треба схватити као спону између првог и другог српског устанка, као нешто што говори о ратним операцијама и догађајима од 1804. до 1815. године. Ми можемо говорити о угушењу првог

устанка, о успеху другог устанка и тако даље, али мислим да тај рат против Турака (можемо га схватити као рат српског народа у београдском пашалуку и на оном простору који се ослободио) није престао 1813. године. Јер, наредне године имамо Хаџи-Проданову буну, као догађај од изузетног значаја, која појачава аргументе у тврђњи да рат Срба против Турака у време српске револуције тече од 1804, преко 1813. и 1814, до 1815. године.

РАДОМИР СТАНИЋ:

Мислим да имамо разлога да све реферате, изузимајући мој, јер он излази из контекста политичког аспекта догађаја, прихватимо и да констатујемо да су врло занимљиви и да покрећу читав низ важних питања, које ће дати подстицај оплодавању научних мисли о Хаџи-Продановој буни и уопште о приликама тог времена. Ја у том светлу, понајпре, видим реферат Мила Мојсиловића и др Бошка Јовичића. То је један сасвим нови приступ, нови прилаз, који, можда, није сасвим својствен историографији; међутим, чини ми се, има доста разлога да се верује да он представља један нови поглед, леп покушај да се преиспитају неки историографски закључци и ставови, које је ова дисциплина као такве прихватила, просто забетонирала — ако атко могу да кажем, као да се то ни на који начин не може оспорити. Наравно, ја друга Љушића веома уважавам и мислим да су његови одговори на изазове, које су покренули др Јовичић и Мојсиловић врло убедљиви, мада се ја лако не приклањам овом начину размишљања. Ево из којих разлога. Ја полазим од тога да традицију треба ценити као компоненту у свакој науци, па и у историографији, која се уважава онда када нема писаних података и када смо свесни да не постоје поуздани извори. Тада се традиција не може сасвим занемарити. Трнава је један веома угледан манастир, који је имао своју прошлост, који је имао своје име. Он потиче из XIV века, а обновљен је 1554. године. Он је, својом локацијом, својим угледом и својим културним значајем, и за време Хаџи-Продана представљао богомдано место за историјски догађај. Он је сад на неки начин деградиран, али у време када је подигнута Хаџи-Проданова бунa манастир је био важно духовно средиште, које је кореспондирало са врло значајним, врло истакнутим објектима те врсте. Штавише, ако би се процењивала слојевитост прошлости тог манастира и упоређивала са неким другим, могло би се рећи да је манастир Трнава, који се звао и Врело, имао значајну превагу. То је споменик из XIV века и подизање бунe у његовом окриљу имало је битно одређење што су др Јовичић и Мојсиловић покушали да осветле. Не би редакција много погрешила ако би, уместо Хаџи-Проданове, овај догађај назвала трнавском буном; управо због тога што је Трнава као манастир био неупоредиво чувенији од Хаџи-Продана, па би, стога, веројатно, могло да се каже трнавска бунa, коју су подигли Хаџи-Продан и други страдалници.

Још једном хоћу да кажем да овакав реферат, који садржи нове погледе, уноси одређену свежину, мада могу бити критиковани са становишта егзактне науке, али обавезују нас на једно ново критично разматрање онога што је наука о овом догађају до сада рекла.

Овога пута треба се осврнути и на реферат Радована М. Маринковића. Он са становишта историографије и, наравно, историје и демографије доноси сасвим нове чињенице, доноси нешто што ја нисам ни слутно бавећи се уметношћу, архитектуром и сликарством, пошто нисам улазио у питања која се тичу етнографије, али мислим да ово што је својим рефератом покренуо, та миграциона кретања која су проузрокована буном, представља нови научни допринос, који може да покрене нове импулсе за дубља изучавања процеса изазваних буном као једном историјском чињеницом и последица тог историјског чина.

Ја, наравно, не желим да кажем ништа друго осим похвала и да се најпозитивније изразим о рефератима академика Стојанчевића и друга Љу-

шића, јер су они на пови и веома занимљив начин сагледали овај историјски догађај. Обојици треба захвалити, а нарочито Љушићу, јер мислим да су својим излагањем битно обогатили сазнања о Хаџи-Продановој буни.

СИНИША ДИЛПАРИЋ:

Нисам историчар и, према томе, не рефлектујем ни на какву тачност онога што говорим. Говорим о једном проблему који мислим да заслужује огромну пажњу у односу на саму буну, не у односу на чачански, јагодински и крагујевачки крај, него у односу на крај из кога је Хаџи-Продан дошао, као и на онај период који је претходио доласку Хаџи-Продановом овамо. Други реферат је посвећен — то је такође данас дато — чисто личности Хаџи-Продана Глигоријевића, а не његовом утицају на подизање буне и на даљи ток буне и на развој догађаја. У списку од 20. новембра 1813. године (а постоје и многи други спискови) од 89 српских старешина, који су учествовали у првом и другом српском устанку, само овај човек носи назив хаџи. Зна се шта то значи. Сви други истакнути српски људи то нису имали. То говори о једном великом капиталу, који се везује за овог човека, јер он има огромно искуство, он је обавио тако велики пут, он је, на неки начин, проживео све оно што се везује за путовање на Христов гроб и тако даље. Нема сумње да је то значајна ствар, то је прихваћено и у свим могућим изворима и он се даље третира као Хаџи-Продан Глигоријевић, уствари Мутаџић. Први пут у писму Караборбу 1809. године Родофиникин говори о обавештењу које је примио од Хаџи-Продана Глигоријевића. Скоро очигледно морамо закључити да Хаџи-Продан, представљајући се Родофиникину, пише са овим хаџи. Треба имати у виду околност да од шест тадашњих старовлашких старешина (из првог српског устанка) Хаџи-Продан једини иде са овим капиталом да се зове хаџи, а Рашковићи — као бераклијски кнезови. Историографија би требало да посвети пажњу на чему се заснива овај назив хаџи.

Др РАДОШ ЉУШИЋ:

Ја сам заборавио да кажем нешто што сам дужан. Ја не одбацујем реферат Мојсиловића и др Јовичића. Сматрам, такође, да је врло драгоцен и, чак, користан, да немамо таквих радова и да је заиста пожељно да на тај начин неке појаве разматрамо. Ја сам само хтео да укажем на то да неки изрази у овом тренутку, када је историографија о првом и другом српском устанку на једном завидном нивоу, да је то питање (буна или устанак) и раније постављано, али да се историографија за сада држи овога што сам рекао. Треба правити разлику. Колега је рекао трнавски устанак, а ми смо се залагали за трнавску буну — то је разлика.

МИРОСЛАВ-МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ:

Када смо припремали и писали овај рад, претпоставили смо, на основу постављене тезе, да ће, тим поводом, доћи до занимљиве расправе. Међутим, треба истаћи да нисмо категорично инсистирали на томе да се Хаџи-Проданова буна не назива буну, јер је такав назив ушао у традицију и историографију. Сматрали смо да је догађај у Трнави наставак Караборбевог устанка, али и да су многе нове околности последица онога што се већ десило између Караборба и Милоша 1806. године, мислим на њихов лични сукоб. Не треба заборавити ни околност да се Караборбе, кад су настали трнавски догађаји, већ налазио на граници београдског пашалука, свакако не без разлога и без утицаја на буну. Но, квалификација буна или устанак ствар је за историчаре, па нека они о томе пресуде.

Иначе, кад смо ближе погледали кнеза Милоша и след других догађаја његовог времена, није тешко утврдити да је он сваки отпор против њега минимизирао у већ познатом свом стилу. Дакле, све оружане побуне против њега он је називао бунама, а не устанцима, што је учинио и са трнавским дизањем народа, које је, у том тренутку, било против његовог интереса и спреге са Турцима. Најзад, Хаџи-Продан је остао у иностранству, а наведено писмо, у сваком случају, баца нову светлост на Хаџи-Продана, што је драгоценост. А, то што се он није враћао у отаџбину, значи да то није смео, нити могао да учини, јер му то Милош није дозвољавао. Коначно, Милош је Хаџи-Продана избрисао са списка и назвао га „бунџијом“, по чему је и трнавски покрет народа минимизиран и назван буном.

Др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ:

Желим, само укратко, да нешто кажем — да бисмо неке ствари можда мало разјаснили.

Први референт после мене био је професор др Радош Љушић. Врло занимљив реферат, са елементима доста новог, нарочито писмо и нека тумачења. Ипак, пошто се овде више пута поставило питање колико је војвода било и која је разлика између господара, команданата и војвода, ја ћу изнети своје мишљење, које сам заступао у неким својим ранијим радовима. У хијерархији звања устаничког војног вођства ово стоји — зна се ко су господари. Један од таквих господара свакако је био и Буша Вулићевић. Друга је ствар што је, због његовог опозиционог опредељења, био деградиран, у исто време када и неке друге војводе, чак и Милош Обреновић; али, он је и даље остао господар и командант. Стечено звање, које је имао, задржао је и даље. То је моје уверење, засновано на основу онога што ја знам.

Последње године првог српског устанка, 1813, постојале су четири команде: дринска, југозападне Србије (од Дрине до Моравице), затим од Моравице до Топољака (ту је био Антоније Шљакић) и четврта Младена Миловановића — од Топољака до Неготина (с тим што је после разлаза између Карађорђа и Младена о томе да ли треба бранити источну Србију, односно погранични крај источне Србије уз планински венац који је делио београдски лашалук од нишког, Миловановић је био на иски начин опозван, иако је био министар војни).

Што се тиче другог реферата, Радована М. Маринковића, он је на мене оставио посебан утисак, нарочито због тога што сам ја ту сазнао за пове ствари. Ја бих волео, а не знам колико је коришћен за његов реферат, да се више консултује један веома богат жанр историјских извора. То су црквене матице, рођених, венчаних и умрлих. (Овде је, међу нама, и господин свештеник, он би то боље изговорио — како се на црквенословенском језику каже). Не знам у којој је мери сачувано нешто од те врсте документације, која почиње да се јавља као званична од Милошевог времена, од 1837. године. Ови протоколи су, да напоменем, тада службено почели да се употребљавају. Из онога што знам са других терена, из других крајева Србије (неке сам користио и у својим радовима), то је врло интересантна документација у вишестраном значењу. Ја мислим да би се и за истраживаче здравствених прилика ту могло наћи доста обавештења, нарочито о умрлима и томе од чега је неко умро. И то за једну студију здравствене културе Србије тога времена — иако је о томе релативно доста писано, чак постоји о томе и једна читава библиотека предратног Хигијенског завода. Мислим, на основу мог парцијалног искуства, да ту има још много шта да се каже. Ја бих, не само у овом случају, него и иначе, да људи који пишу о прошлости овог краја покушају да, по могућности, користе и ту документацију. То стога што се, свакако, добија у богатству завичајне историје нашега краја у конкретном овом случају, али и због тога што све то веома много може да користи за једно потпуније приказивање националне историје српског народа у Србији. И, ја користим ову прилику да на неки начин апелујем на вас да се,

по могућству (а и Архив, чачански, који има добру издавачку делатност и коју у потпуности не познајем), обрати пажња и евентуално унесе у план издавачке делатности бар неки од тих тевтера, свеједно да ли робених, крштених или умрлих, за које сматрам да ће бити, по мени, интересантни.

Колега Станић дао је један магистрални просек свега онога што се зна о теми о којој је говорио. Чак и из непосредног подручја старе чачанске, односно пожешке нахије. Заиста ту има много новог и ту је уложен велики труд једног великог стручњака. Ми смо разговарали долазећи у Чачак о тим изворима. Ја бих, исто тако, замолио друга Станића да ово што сам мало пре рекао — јер ту има драгоцених чињеница — користи и за радове те врсте које он пише. Говорили сте о Годовику. Можда сам ја пречуо да сте то споменили, али — он, Годовик, интересантан је и због тога, посебно за овај крај, што је у њему радила једна од првих основних школа. Та школа фигурира у актима Милошевог времена. Изгледа, ако се добро сећам, да је и Тика Борбевић нешто о томе говорио, да је била, да је она ту постојала и пре Караборбског времена, односно у време Кочине крајине, али у то нисам сигуран. У сваком случају, у Милошево време постојала је, и то доста дуго. Мислим да би то био један интересантан податак, шта-више независно од материје Сатнићевог рада, већ је то чињеница као таква, из које се може, чини ми се, извући нешто што би указивало на један шири духовни хоризонт људи ондашњег времена, људи који су се потрудили да овде оснују школу, која је била свакако оног ранга и оне природе како је и са другима у оно време: црквено-лаичког карактера, али са елементима лаичког образовања.

Следећи реферат, онај др Бошка Јовичића и Мила Мојсиловића, на мене оставља утисак због тога што је то, ипак, једно ређе, ако не и сасвим ретко, приступање тумачењу историјских догађаја. Разуме се, и ви сте сами рекли да је за дискусију један број питања који сте покренули: назив буне, однос Милоша и Хаџи-Продана, улога свештенства... Не улазим у ову другу страну, која ми није позната (штета што моја супруга Видосава није овде присутна; она је, иначе, етнолог по струци, она се тиме бави као етнолог, према томе бавила се и здравственом културом као члан Друштва за проучавање здравствене културе Србије; она би всрватно допринела да неке ствари овде буду расправљене и да дођемо до неког одређења, али...). Ја се слажем са вама, ако дозволите, да је Милош био онакав каквим сте га карактерисали, али са једном разликом: он је био такав тек пошто је уграбио власт — да тако кажем. Тек пошто је себи обезбедио власт. Милош као кнез Србије од 1815. до аутономије признате хатишерифом 1830. И пре и после тога, он није исти као Милош до краја 1813. и — ако хоћете — до 1815. године. Имате о томе врло јака сведочења. Сећате се, свакако, из оног Вуковог списка о Правитељствујућем совјету: када је Милош оптужен од Младена Миловановића за велсиздају и када му је речено да ту своју кривицу (која није била безазлена, већ онаква каква је теретила, рецимо Ненадовића и неке велике војводе источне Србије) баца на свога писара, он је то категорички одбио. Друго, за њега се каже у изворима тога времена да је за, разлику од неких других војвода, био домаћин, он је управо око себе окупљао људе домаћине, а не, као што су, рецимо, били Хајдук Вељко и још неки, некакве беспосличаре, слободне бешаре, који, на крају, нису много одговарали за своје поступке. Треће, треба имати у виду и сам његов чин одлуке да остане у Србији после пронасти првог устанка, његов разговор са Протом Матијом, са великом моралном фигуром Проте Матије, који, ипак, решава и одлази у емиграцију. Милош остаје. На крају, постоје подаци о томе и мислим да је то прихваћено, и да сам ја то прихватио — да се Милош није материјално користио скоро нимало. Он је после Караборба у том високом руководству Србије био најмање тај који је полагао на своје личне амбиције, али је чувао поштење. Он се претворио у своју супротност тек негде када је посебна ситуација Србије према Турцима узела маха. Према томе, ја бих условно мало или бих парцијално свео на неке хронолошке периоде и из тога извео мало другачије закључке о Милошевом односу према Хаџи-Продану.

О Хаџи-Продану, као што смо чули из излагања професора Љушића, знамо подоста, али не знамо све. Факат је, чини ми се, а то се видело и из дискусије, да се он није снашао, чини се, у буну у улози коју је преузео, која му је, изгледа, више наметнута, него што ју је спонтано прихватио. Међутим, све у свему, није се снашао; показао се у слабијој улози, као личност са слабијим амбицијама, слабијом енергијом, него што је те и такве квалитете исказао у време Караборбевог устанка. Ако дозволите, ја сам прибележио неке ствари спремајући реферат. Сима Милутиновић, свакако најбољи историограф овог времена, каже — „та случајна и Хаџипроданова названа бунa“. Тако на једном месту. На другом — „ова несретна српска побунa“ на трећем — „беснамјерна она побунa Хаџи-Проданова“. Још један цитат — „та безудобна и неугодна бунa“. Милутиновић, који је очито са симпатијама писао о овом покрету, који је са доста детаља приказао веома пластично ту ситуацију, а нарочито страдање ширих народних слојева, дакле, упркос симпатији за Хаџи-Продана (што се из цитата види), није сматрао да је Хаџи-Продан био дорастао улози коју је прихватио, односно — можда је и због тога, великим делом и због тога, тако и окарактерисао буну; бунa је испуштена у својој замисли, није била добро организована. То је моје мишљење. Уз то, она није била повезана са другим покретима, са другим центрима отпора. Рецимо, Милићевић каже — „овај мали догађај као Хаџи-Проданова бунa“. Вук Караџић каже: „И однеси кривицу са собом [Хаџи-Продан], зато се она назове бунa Хаџи-Проданова“. Да не цитирам остале. Према томе, ја бих био за то да још једном погледамо како стоје ствари у светлу ових мојих казивања; уколико су она уверљива, односно уколико су уверљиви извори на које се позивам, и да видите како стоји та ствар. Иначе, ја се слажем са оним да сте ту разлику веома добро показали и да сте дали заиста доста и да ја (који сам писао о Милошу прилично) оцењујем да је ваша морална и психолошка карактеристика Милошеве личности таква.

*
* *
*

Након подношења осталих реферата, овај научни скуп закључио је академик др Владимир Стојанчевић. При том је нагласио да су саопштења, захваљујући новим истраживањима и новим свестранијим и понекад критичким сагледавањима расположивих историјских извора, донела нова и свежа сазнања о једном тако значајном историјском догађају какав је био Хаџи-Проданова бунa. Без обзира што је кратко трајала и трагично окончана по њене актере, ова бунa несумњиво је била спона између два српска устанка и убедљив доказ континуитета српске револуције од 1804. до 1815. године. Реферати са овог скупа употпуниће мозаик сазнања о Хаџи-Продановој буну, што је од не малог значаја за историографију. Подразумевају се — нагласио је др Стојанчевић — и даља истраживања свих извора о овом догађају, и домаћих, и страних, али и оних „локалног“ карактера (какве представљају, примера ради, надгробни споменици бундијама-устанацима и члановима њихових породица, матичне књиге, читуље, све до народних предања)...

Академик Сројанчевић одао је и признање организаторима овог скупа, који је уприличен у оквиру обележавања 175-годишњице Хаџи-Проданове буне у Триави код Чачка, где је припремљена велика народна свечаност и где је откривен споменик посвећен овом значајном догађају (рад академског вајара Лепосаве Милошевић-Сибинић).